एतदग्रन्थविषयम्। ऊर्द्धं वार्षिकाभ्यां मासाभ्यां नैकस्थानवासी इति ग्रन्थोक्तेः। इति तिथ्यादितत्त्वम्॥ वर्षर्त्तौ वर्षणीयानि यथा,—

"वर्षासु घनशिखिसमयहंसगमाः पङ्ककन्दलोद्भेदौ।
जातीकदम्बकेतकभल्लातनिलिम्बगाहलिप्रीतिः॥"

इति कविकल्पलतायाम् १ स्तवके ३ कुसुमम्॥ (एतत्कालजलचन्द्रादिकं यथा,—

"सघनवारिदवारिसमाकुला
निखिलभूः प्रबलोदकपूरिता।
समदवातकरा विदिशो दिशो
सुदितकौटजमिप्रभवा मही॥
नीलशस्यहरितोप्तुला मही,
कुल्यकासलिलसंप्लुता सरित्।
इन्द्रगोपकविराजिता धरा
पङ्कभूरुहविभूषिता च सा॥
पत्री कूजति कानने च सरसी स्नानाम्बुपूर्णा तथा
हंसा मानसमाव्रजन्ति कमलान्यम्लानतां यान्ति च॥
गर्ज्जन्मेघमहेन्द्रकन्दरदरीशस्याहृता श्यामला
भात्येवं प्रवनस्य कोपनकरो वर्षाऋतुः शोभितः॥"

"किञ्चिद्धर्म्मो भवेदत्र शस्यानां वृद्धता भवेत्।
बहुशस्या भवेद्धात्री वारिपूर्णा सरित्सुहृत्॥
बहुदकधरा मेघा बहुवृष्टा घनस्वनाः।
एवं गुणसमायुक्ता वर्षा श्रेया ऋतूत्तमाः॥
तासु वातकफौ कुप्तौ जायेते हि वृथा भृशम्।
इति ज्ञात्वा भिषक् श्रेष्ठः कुर्य्यादस्य प्रतिक्रियाम्॥
स्वेदनं मर्द्दनं पथ्यं निर्म्माते शयनन्तथा।
गौररामारतं शस्तं व्यायामः क्रमविक्रमः॥
कटुम्लक्षारसरसाः सेव्या वातकफापहाः।
निरूहा वस्तिकर्म्माद्याः कफवातरुजापहाः॥"

इति हारीते प्रथमे स्थाने चतुर्थेऽध्याये॥

"आदानस्थानवपुषामग्निः सन्नोऽपि सीदति।
वर्षासु दोषैर्दूष्यन्ति तेऽम्बुनाम्बुदेऽम्बरे॥
सतुषारेण मरुता सहसा शीतलेन च।
भूवाष्पेणाम्लपाकेन मलिनेन च वारिणा॥
वह्निनेव च मन्देन तेष्विन्योन्यदूषिषु।
भवेत् साधारणं सर्व्वसुखस्तेजनञ्च यत्॥
व्याख्यापनं शुद्धतनुर्जीर्णं धान्यं रसान् लघून्।
जाङ्गलं पिशितं यूषान् मध्वरिष्टं चिरन्तनम्॥
मस्तु सौवर्चलाढ्यं वा पञ्चकोलावचूर्णितम्।
दिवा कौपं प्रतप्ताम्भो भोजनस्त्वतिदुर्द्दिने॥
अस्तास्तवस्त्रसंवीतं संशुष्कं चीरवल्कलम्।
अपादचारी सुरभिः सततं धूपितांबरः॥
हर्म्यपृष्ठे वसेद्वाप्यशीतशीकरवर्ष्णिते।
नदीजलोदमन्थाद्यैः स्नायात्सातपमाश्रयेत्॥"

इति वाभटे सूत्रस्थाने द्वितीयेऽध्याये॥)

वर्षांशः, पुं, (वर्षस्य वत्सरस्य अंशः।) मासः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

वर्षाघोषः, पुं, (वर्षासु घोषो महान् शब्दोऽस्य।) महामण्डूकः। इति राजनिर्घण्टः॥

वर्षाङ्गः, पुं, (वर्षस्य वत्सरस्य अङ्गमिव। अभिधानात् पुंस्त्वम्।) मासः। इति हारावली। २८॥

वर्षाङ्गी, स्त्री, (वर्षासु अङ्गं यस्याः। तत्र जाताङ्कुरवद्वर्णादस्यास्तथात्वम्।) पुनर्नवा। इति शब्दरत्नावली॥ (विषयोऽस्याः पुनर्नवाशब्दे ज्ञातव्यः॥)

वर्षाभवः, पुं, (वर्षासु भवतीति। भू+अच्। वर्षासु भव उत्पत्तिर्यस्य वा।) रक्तपुनर्नवा। इति राजनिर्घण्टः॥ वर्षाजाते, त्रि॥

वर्षाभूः, पुं, (वर्षासु भवतीति। भू+क्विप्।) भेकः। इत्यमरः। १। १०। २३॥ (अस्य पर्य्यायो यथा,—

"मण्डूकः प्लवगो भेको वर्षाभूर्दर्दुरो हरिः॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे॥) इन्द्रगोपः। इति राजनिर्घण्टः॥ भूलता। इति मेदिनी। मे, १८॥

वर्षाभूः, स्त्री, (वर्षासु भवतीति। भू+क्विप्।) पुनर्नवा। इति मेदिनी। मे, १८॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये।

"तिलपर्पटिकावर्षाभूचित्रमूलकपोतिकालशुनपलाण्डुकलायप्रभृतीनि॥") भेकी। इति भरतधृतरूपरत्नाकरः॥ वर्षाभवे, त्रि॥

वर्षाभ्री, स्त्री, (वर्षाभूः+ङीप्।) भेकी। इत्यमरः। १।१०।२४॥ पुनर्नवा। इत्यमरमाला भागुरिश्च॥

वर्षामदः, पुं, (वर्षासु माद्यतीति। मद्+अच्।) मयूरः। इति केचित्॥

वर्षाम्भःपारणव्रतः, पुं, (वर्षाम्भो वृष्टिजलं तस्य पारणं उपवासान्ते पानं व्रतमिव यस्य।) चातकपक्षी। इति केचित्॥

वर्षारात्रः, पुं, (वर्षाणां रात्रिः। ततः समासान्तोऽच्।) वर्षाकालीनरात्रिः। इति पुंलिङ्गसंग्रहटीकायां भरतः॥

वर्षार्चिः, [स्] पुं, (वर्षासु अर्चिर्दीप्तिरस्य।) मङ्गलग्रहः। इति शब्दरत्नावली॥

वर्षालङ्घायिका, स्त्री, वृक्षा। इत्यमरटीकायां भरतः॥

वर्षावसानः, पुं, (वर्षाणामवसानमत्र।) शरत्कालः। इति राजनिर्घण्टः॥

वर्षिकं, त्रि, वर्षासम्बन्धि। वर्षसम्बन्धि। वर्षाशब्दात् वर्षशब्दाच्च परेण ष्ठिकप्रत्ययेन निष्पन्नम्॥

वर्षिष्ठः, त्रि, अतिशयेन वृद्धः। अयमनयोरतिशयेन वृद्धः इत्यर्थे वृद्धस्थाने वर्षादेशे इष्ठप्रत्ययेन निष्पन्नः॥

वर्षीयान्, [स्] त्रि, (अयमनयोरतिशयेन वृद्धः। वृद्ध+इयसुन्। वर्षादेशः।) अतिवृद्धः। तत्पर्य्यायः। दशमी २ व्याधान् ३। इत्यमरः। ३। २। २३३॥ (यथा,—

"आयोऽग्राद् भक्तिदानस्तरवस्तात उच्यते।
वृद्धः स्यात् सप्ततेरूर्द्धं वर्षीयान् भवतेः परम्॥"

इति स्मृतिः॥)

वर्षुकः, त्रि, (वर्षति तच्छील इति। वृष+"लषपतपदस्थाभूवृषहनकमगमशृभ्य उकञ्।" ३। २। १५४। इति उकञ्।) वर्षणकर्त्ता। वृषधातोर्णुकप्रत्ययेन निष्पन्नः॥ (यथा, भट्टौ। २। ३०।

"जग्मुः प्रसादं द्विजमानसानि
द्यौर्वर्षुका पुष्पचयं बभूव।
निर्व्याजमिष्या वृतते वचस्य
भूयो बभावे सुनिना कुमारः॥")

वर्षुकाब्दः, पुं, (वर्षुकश्चासौ अब्दश्चेति कर्म्मधारयः।) वर्षणशीलमेघः। इति जटाधरः॥

वर्षेजः, त्रि, (वर्षे जायते इति। जन+डः। सप्तम्या अलुक्।) वर्षाकालजातः। वत्सरजातः। सप्तम्यन्तवर्षशब्दपूर्व्वकजनधातोर्डप्रत्ययेन निष्पन्नः॥

वर्षोपलः, पुं, (वर्षाणामुपलः।) मेघभवशिला। करका। इत्यमरः। १। ३। १२॥ (यथा, बृहत्संहितायाम्। ८९। २४।

"वर्षोपलवज्जातं वायुरूत्थाच्च सप्तमाद्ध्वरम्।
द्वियते किल खाद्दिवेस्तडित्प्रभं मेघसम्भूतम्॥")

वर्ष्म, [न्] स्त्री, (वर्षति वृध्यते वेति। वृष+मनिन्।) शरीरम्। (यथा, कथासरित्सागरे। २। ५।

"ददर्श च समीपेऽस्य पिशाचानां शतद्वयम्।
काञ्चभूतिं पिशाचं तं वर्ष्मणा शालसन्निभम्॥")

प्रमाणम्। इत्यमरः। ३। ३। २२३॥ प्रमाणमत्रोन्नतिरिति स्वामी॥ (यथा, महाभारते। १। ३१। ८।

"अथापश्यद्वटौघं ह्रस्वान् अङ्गुष्ठोदरवर्ष्मणः।
पलाशवृन्तिकामेकां वहतः संहतान् पथि॥")

दयत्ता। इति भरतः॥ अतिसुन्दराकृतिः। इति मेदिनी। मे, १९८॥ (उन्नते स्थिरे च, त्रि। यथा, ऋग्वेदे। १०। ९८। २।

"सरोरुवद्वृषभस्तिग्मशृङ्गो
वर्ष्मन्तस्थौ वरिमन्ना पृथिव्याः।"

"वर्ष्मन्शब्दः उन्नतवचनः स्थिरवचनो वा।" इति तद्भाष्ये सायणः॥ वर्षीयान्। यथा, भागवते। ५। १८। ३०।

"ॐ नमो भगवतेऽकूपाराय सर्व्वसत्त्वगुणविशेषायाय नमोऽनुपलक्षितस्थानाय नमो वर्ष्मणे नमो भूम्ने नमोऽवस्थानाय नमस्ते॥" "वर्ष्मणे वर्षीयसे।" इति तट्टीकायां श्रीधरः॥)

वर्ष्मं, क्ली, शरीरम्। इति द्विरूपकोषः॥

वर्ह, क वधे। दीप्तौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा०-पर०-वधे सक०-दीप्तौ अक०-सेट्।) रेषोपधः। क, वर्हयति। इति दुर्गादासः॥

वर्ह, ङ श्रेष्ठे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-आत्म०-अक०-सेट्।) ङ, वर्हते अग्नी श्रेष्ठः स्यादित्यर्थः॥

व(न)र्हं, क्ली, (वर्हयति दीप्यते इति। वर्ह+अच्।) मयूरपिच्छम्। इत्यमरः। २। ५। ३९॥ (यथा, महाभारते। १२। १२०। ४।